

VÁZLAT A DUALIZMUSKORI CSEHORSZÁGRÓL

Máig megoldatlan alapkérdése a cseh történetírásnak a Habsburg-monarchián belüli csehországi fejlődés globális minősítése, azaz annak megválaszolása, mikor és mennyiben volt javára, illetve kárára a Cseh Korona tartományainak – Csehországnak, Morvaországnak és Sziléziának – az a tény, hogy Magyarországhoz és a többi „örökös tartományhoz” hasonlóan közel négy évszázadon át a Habsburg-ház politikája szabta meg sorsuk alakulását. Nem mintha nem születtek volna nagyszabású történeti és politológiai összefoglalások ebben a témakörben, de az azokban megfogalmazott tételek mindmáig sok tekintetben ellentmondásosnak látszanak.¹

Különösen így van ez az osztrák–magyar kiegyezést követő félévszázad esetében, amely a Monarchia legtöbb országához és tartományához hasonlóan a cseh országrészek számára is egyszerre jelentette a gazdasági, társadalmi fellendülést, másrészt a kiéleződő cseh–német viszony akut ellentétei miatt a nemzetiségi konfliktusok kirobbanásának veszélyét. Vázlatunkban – a szám cseh tárgyú írásaihoz hasonlóan – arra próbálunk választ adni, mit jelentett a cseh országrészek (továbbiakban: Csehország) és az ott élő mintegy ötmilliónyi cseh és hárommilliónyi német számára az a tény, hogy az osztrák–magyar kiegyezés létrejöttével az alkotmányjogi szempontból egységes Ciszlajtánia, azaz Ausztria részeként a Cseh Királyság már csupán Ferenc József titulussal, a cseh királyi cím formális használatában élt tovább.

A csehországi politikában három olyan csoport is akadt, amely a történeti Cseh Királyság államjogi különállásának biztosítását tekintette a Monarchián belüli cseh politika egyetlen lehetséges alapjának: a cseh nemzeti mozgalomnak az 1860-as évek során a *František Palacký* és *F. L. Rieger* vezette ócseh, valamint a *Grégr-fivérek* által irányított ifjúcseh szárnyra felbomló táborra, illetve a három cseh tartomány fokozottabb önállóságát és történeti összetartozását – évszázados családi tradíciókra és a mindig is nagy befolyást biztosító csehországi hivatalviselés előnyeire gondolva támogató, mintegy 120 családot felölelő csehországi főnemesi-nemesi csoport. Velük szemben a politikai és gazdasági befolyásukat tekintve ekkor még egyaránt erősebb a csehországi németiség politikai képviselője. Az *Eduard Herbst*, majd *Franz Schmeykal* által irányított csehországi német liberális párt megalakulásától kezdve mereven elutasított mindenfajta föderatív átalakulást, éppúgy ellenezte a Monarchia nemzetiségi területek szerinti felosztását, mint a történeti országok és tartományok alapján kialakítandó szövetségi állam teremtését.²

*A cseh országrészek nemzetiségi összetételének alakulása 1851–1910 között*³

		1851	%	1880	%	1910	%
Csehország	{ csehek	2 621 450	59,8	3 470 252	62,8	4 241 918	63,2
	{ németek	1 693 832	38,6	2 054 174	37,2	2 467 724	36,8
Morvaország	{ csehek	1 264 027	70,2	1 507 328	70,4	1 868 971	71,8
	{ németek	497 654	27,7	628 907	29,4	719 435	27,6
Szilézia	{ csehek	88 068	20,1	126 385	23,0	180 348	24,3
	{ németek	209 512	47,8	268 338	48,9	325 523	43,9
	{ lengyelek	138 423	31,5	154 887	28,1	235 224	31,7
összesen	{ csehek	3 973 545		5 103 965		6 291 237	
	{ németek	2 400 998		2 951 419		3 512 682	

A cseh polgári politikusok már 1861-ben közvetlen kapcsolatot teremtettek a csehországi nemesi politikusok J. J. *Clam-Martinić* és K. *Schwarzenberg* vezette csoportjával, ami természetesen csak a cseh államjogi követelések vonatkozásában jelentett többé-kevésbé közös vonalvezetést. Palackýék – különösen Schmerling bukása után – a nemzeti egyenjogúságot biztosító liberális alkotmányosság pozíciójára helyezkedve a Monarchia egészének föderatív átalakítását sürgették. A cseh történész-politikus által 1865-ben *Az osztrák állam eszméje* címmel megjelentetett cikksorozat csak egy államszövetséggé átalakított Monarchiát tartott képesnek arra, hogy a történelmi küldetésének eleget tegyen.⁴ Ennek lényegét a politikai szükségletekre lebontva veje, az ócseh tábor vezérpolitikusa, Rieger így fogalmazta meg: „Nekünk Ausztriára saját fennmaradásunk érdekében is fölöttébb nagy szükségünk van . . . De ha Ausztria nem vállalja fel ezt a világtörténelmi küldetést, úgy széthullik minden erőfeszítésünk dacára, úgy nem mentheti meg semmiféle oktroj, semmilyen februári alkotmány s nem tarthatja fenn semmilyen abszolutizmus sem . . .”⁵

Ugyanakkor a cseh politikai tábor saját gyengeségétől tartva, úgy vélte a maga számára bebiztosítani Bécs támogatását, hogy az osztrák–porosz háború előestéjén delegáció fejezte ki Ferenc József előtt a cseh nemzet rendíthetetlen lojalitását. Ebben persze szerepet játszott a csehek örök poroszellenessége, amely mindig is Bécs felé sodorta a cseh politikusokat. A feltétlen lojalitási nyilatkozatok elhibázott taktikája azonban megboszultta magát. Beust szerint Bécsben hamar felismerték, hogy „a kétfarkú cseh oroszlának felkínált finomságokat akár a fogai közül is büntetlenül visszavehetik; ez a felismerés a döntő helyeken megfosztotta őket minden jelentőségüktől és hosszú időkre tehetetlenekké és fegyvertelenekké tette a cseheket”.⁶

A cseh nemzeti politikusok és a történelmi cseh államjog talaján álló arisztokrata csoport számára az osztrák–magyar kicgyezés mindenekelőtt azt jelentette, hogy a Cseh Királyságnak a 17–18. században folyamatosan felszámolt különállását Ferenc József nem kívánta felújítani, sőt a cseh államjogi törekvéseket a magyarokkal kötendő szövetség, azaz a Bécs és Budapest közt megosztandó központi hatalom fenntartása érdekében, minden korábbi ígéret ellenére feláldozta.⁷ Látszólag tehát maradt minden a régieben: a többi „örökös tartományhoz” hasonlóan a cseh országrészeket továbbra is egymástól külön, közvetlenül Bécsből irányították, a közigazgatás élén álló cseh- és morvaországi helytartók, illetve a sziléziai tartományfőnök, valamint a helytartótanács szerepét betöltő tartományi hivatalok a bécsi kormányzat elgondolásait valósították meg. Az 1870-es

évekig nem csupán a központosított hivatalszervezet, hanem a hivatalnokok túlnyomó többségének német nemzetisége is garantálta a Bécs szempontjából megbízható ügymenetet. De a kiegyezés negatív nemzetiségpolitikai következményei ellenére egyebek közt a közigazgatás német jellegének feloldódása, a csehek előrenyomulása azt jelezte, hogy az egységes Ausztriát a csehek ellenállása miatt a magyarokkal való kiegyezés után sem lehet megvalósítani.⁸

*

A közigazgatás terén megmutatkozó nemzetiségi átrendeződés persze csak felszíni jelenségnek tekinthető abban a nagyszabású átalakulásban, amely Csehország gazdasági és társadalmi szerkezetében a 19. század utolsó harmadában végbement. Már 1867 táján is a cseh tartományok lakosságának több, mint egyharmada abban a kilenc ipari övezetben élt, ahol az iparban foglalkoztatottak aránya meghaladta a 75–80 százalékot. Az országos átlag a vizsgált időszakban majdnem duplájára, 32%-ról 61%-ra emelkedett, vagyis Csehország előbb agrár-ipari, majd ipari-agrár országgá változott. Közülük a legfontosabbak közé a Prága–Kladno ipari és bánya-övezet, az észak-csehországi textilipari terület, valamint az ostravai, észak-csehországi, plzeňi és a nyugat-csehországi iparvidék tartozott.⁹ A kilenc iparvidék ipari foglalkoztatottjainak száma 1910-ben egymillió hatvanhatezer fő volt. Ezen belül a cseh társadalomban az ipari alkalmazottak és munkások száma gyorsabban növekedett, mint a csehországi németek soraiban: 1910-ben az ezer foglalkoztatott közül a cseheknel 371, a németeknél 364 volt az iparban foglalkoztatottak száma, holott tíz évvel korábban még a németek aránya volt a magasabb.¹⁰

Az iparban dolgozók közt évről évre emelkedett a gyáripari munkásság aránya és már a századelején meghaladta a negyven százalékot. Az ipari vállalkozók közt a kisvállalkozók száma százezer körül volt, a gyárvállalatokkal rendelkező, tehát több, mint 20 főt foglalkoztató vállalkozók száma viszont csupán ötezer körül mozgott.¹¹ A csehországi német iparvállalkozók és nagykereskedők lassan csökkenő túlsúlyát jól mutatja, hogy 1918 előtt alig akadt egy-két olyan iparág, ahol a cseh nemzetiségű vállalatulajdonosok voltak többségben: arányszámuk a vizsgált periódusban mindazonáltal erőteljesen növekedett és a századforduló táján már 33% körüli értéket mutatott.¹² A tartományok német és cseh vállalkozói tőkéjének egymáshoz való viszonyát kifejező index: 1873-ban 154:100; 1901-ben 142:108.¹³

Az adottságokhoz képest lassan kibontakozó nagyipari fejlődés ellenére a cseh ország-részek ipari termelésének értéke már 1880-ban is az ausztriai össztermelés 63%-át jelentette. Ugyanakkor a belső iparszerkezet részleges megmerevedésére utal, hogy a 750 millió korona termelési érték 41%-át a textilipar állította elő.¹⁴ Az iparszerkezet gyorsabb ütemű átalakulását kezdetben egyszerre több tényező is akadályozta: a csehországi viszonylatban is nyomasztónak bizonyult tőkehiány mellett az ugyan gyorsan kiépült és sűrű, ámde rendkívül drága vasúti hálózat, a kimerülő helyi vasérc-, illetve a kevésnek bizonyuló kőolaj- és kőszéntelepek szűkös kapacitása jelentette a legfontosabb hátráltató tényezőt.

Mindezek ellenére – nem utolsósorban a cseh – és morvaországi iparvidékek, illetve a cseh és csehországi német vállalkozók, ipartestületek közt kialakult éles versenyhelyzet, a szomszédos Németország dinamikus fejlődésének jótékony hatására – a cseh or-

szágrészek gazdasági fejlődése a 19. század utolsó évtizedeiben és a világháború előtti években szintén nagy lendületet vett.

Az építőipar, gépipar, valamint a papír- és faipar, részben az elektromos ipar váltak húzóágazatokká: az ezekben az iparágakban dolgozó munkások száma az utolsó három békes évtizedben közel megduplázódott. A textiliparban foglalkoztatott munkások száma az ipari munkások közt 20% alá csökkent és a termelési értéket tekintve is a második helyre szorult vissza.¹⁵ A központi cseh területeken fellendült mezőgazdasági árutermeletésben, és az ehhez kapcsolódó, részben új élelmiszeriparban (cukoripar) és a mezőgazdasági gépgyártásban kezdettől fogva a cseh vállalkozók voltak a meghatározóak. És éppen ezek a termelési ágak teremteték meg a cseh bank- és ipari tőkefelhalmozódás forrásait. Az 1869-ben megalakult Cseh Iparbank (Živnostenská banka) tevékenysége a gyorsan sorjázó többi cseh nemzetiségű bankkal együtt a cseh–német gazdasági konkurencia és ezzel együtt a csehországi gazdasági fellendülés fontos cseh bázisát jelentették.

Ezek a változások mélyreható demográfiai és társadalmi változásokkal jártak együtt. A viszonylag magas természetes szaporulat (9–10 ezrelék) a kivándorlás és a belső migráció közel egyharmaddal, a vizsgált időszakban hozzávetőleg 1,2 millió fővel csökkentette. A nyolcvanas évek közepén tetőző amerikai kivándorlás mellett a cseh migráció legfontosabb célpontja Bécs volt, ahol a századforduló táján közel félmilliónyi csehországi (cseh és német) betelepülő élt.¹⁶ A cseh nemzeti mozgalom 19. századi előretörésének egyik látványos sikere egyszersmind fontos bázisa a főváros, Prága dinamikus és cseh nemzeti irányú fejlődése volt. A város népessége a vizsgált időszakban megnégyszereződött: a 19. század elején még domináns német jelleg (jóllehet 1880-ban már csupán az Óvárosban és Josefov városrészben volt 20%-nál magasabb a német–zsidó népesség) szinte teljesen eltűnt és a város ipari cseh metropolissá vált, ahol a német és zsidó rétegek már inkább csupán mint tradicionális alkotóelemek, mintsem jellegmeghatározó tényezők voltak jelen.

A csehországi belső munkaerővándorlás egyik további fontos következménye volt, hogy a korábban tisztán német jellegű nyugat- és észak-csehországi iparvidékeken tízezres nagyságrendben telepedett le a cseh munkásság. A német vállalkozók a valamivel olcsóbb cseh munkaerő-beáramlást természetesen örömmel vették, ugyanakkor a mindinkább védekező pozícióba kényszerülő és egyre inkább „Deutschböhmen”-irányzatú német liberális párt komoly veszélyt látott a megállapodott etnikai határok elmosódásában.¹⁷

A mezőgazdaságban és iparban lezajlott változások társadalmi lecsapódásának eredményeképpen kialakult a cseh társadalomnak a 20. század egész első felére érvényes alapszerkezete: a munkás-, kistermelői és nagyvállalkozói rétegek megoszlása hozzávetőleg az 50:40:10 százalékos értékek körül állapodott meg. Persze az egyes csoportok jó-részt statisztikai fikciók eredményének tekinthetők, hiszen különösen a mezőgazdaságban a kis- és középermelők földtulajdon szerinti megítélése önmagában keveset mond a termelési értékről és a termelő társadalmi pozíciójáról.¹⁸

A gyáripar viszonylag gyors fejlődése következtében megerősödtek az olyan korábban is ipari jellegű központok, mint Prága, Liberec, Brünn, Plzeň vagy Ostrava és különösen a központi cseh és a két morvaországi iparvidéken számos új iparközpont is létesült. Mindez együtt járt az ipari munkásság regionális, illetve városi koncentrációjának növekedésével és szervezetségével.¹⁹

*

A jelzett társadalmi változások közvetlenül hatottak a csehországi politikai életre is. Nagyjából az 1880-as évek végére tarthatatlanná vált a cseh nemzeti mozgalom már egyébként is csupán formai egysége, hiszen jószerivel minden konkrét politikai kérdésben eltérő érdekek motiválták a cseh társadalom politikának megnyerhető rétegeit. Az eszmei és érdekkülönbségek politikai kifejeződéséként a kilencvenes évektől kezdődően egymás után alakultak a politikai pártok, melyek közül az *Ócseh Nemzeti Párt* és a liberális ifjúcseh párt éppen ennek az évtizednek az elején váltotta fel egymást a cseh politikai tábor élén.²⁰ A Rieger vezette ócsehek a cseh–német nyelvjogi kiegyezésnek részengedményeit szeretnék volna egy összefoglaló, úgynevezett pontációs egyezményben szentesíteni, de a történeti cseh országrészek nemzetiségek szerinti felosztásának veszélyét felvillantó egyezménytervezetet és az annak kidolgozásában résztvevő ócseh pártot a gyorsan emancipálódó – a történeti cseh államot egyre inkább kizárólagos cseh örökségként kezelő – cseh nemzeti társadalom az 1891. évi választások során egyszerre buktatta meg.

A győztes *Szabadelvű Ifjúcseh Párt* a cseh történeti államjoghoz az ócseheknel is me-revebben ragaszkodva igyekezett a cseh politikai élet felaprózódását megakadályozni, és minden erővel a cseh országrészek alkotmányjogi helyzetének egy fajta szubdualisztikus, tehát átfogó rendezését próbálta elérni. Hogy egyik célkitűzésüket sem tudták megvalósítani, az nem annyira saját erélytelenségüknek volt a következménye. Sokkal inkább a nagy pártok feltartóztathatatlan továbbosztódásának, illetve a Monarchia dualista szerkezete fokozatos karbantartásával, jórészt tehát technikai eszközökkel elért átmeneti egyensúlyhelyzetnek a számlájára írható.²¹

Az 1890-es évek közepén az ifjúcseh pártból fokozatosan kivált a regionális szervezete-ekre támaszkodó agrárcsoport, majd a kis- és középtermelői, illetve általában az úgyne-vezett kispolgári rétegekre támaszkodva önállósult a sajátos „cseh népi kapitalizmus” koncepcióját kidolgozó *Cseh Nemzeti Szocialista Párt*. Pár évvel később az ifjúcseh párt támogatói körén belül alakult a *Cseh Haladók Pártja*. A polgári pártok közt államjogi radikalizmusával tűnt fel az egyik legkisebb politikai csoportosulás, a *Radikális Állam- jogi Párt*.²² A látványos bécsi parlamenti államjogi nyilatkozatokkal, a cseh- és morva-országi tartománygyűléseken véget nem érő nemzetiségi vitákkal, kivonulásokkal, obstrukciókkal, másrészt viszont csendes nyelvjogi, nemzetiségpolitikai kompromisszumokkal operáló pártok a századforduló táján már-már lemondani látszottak a Palacký-féle föderatív program közeli megvalósulásáról, ami utólagos ítéletek szerint akár elvtelenségként is értékelhető. Tény viszont, hogy a helyi és tartományi közigazga- tásban, oktatásügyben, gazdaságpolitikai döntésekben ez a cseh politika sokkal többet ért el, mint a Monarchia más nemzetiségi mozgalmai.

Mindehhez természetesen az 1878-ban megalakult Cseh–szláv Szociáldemokrata Párt- ban szerveződő és az osztrák munkásegység szakszervezeti és pártkereteit olykor fölöt- tébb szabadosan kezelő cseh szociáldemokraták is jelentős mértékben hozzájárultak, lé- vén hogy a cseh munkáspárt bírálta legkövetkezetesebben a történeti cseh államjog politikai dogmaként való kezelését, s helyette a cseh nemzet reális politikai céljainak – a választói jog kiterjesztésének, a nemzetiségi egyenjogúság biztosításának – következe- tesebb képviselését sürgette. Ebben a tekintetben a cseh szociáldemokrácia konstruktív partnere volt a cseh polgári kispártoknak, mindenekelőt a Masaryk-féle „realista” Ha- ladó Pártnak.²³

A huszadik század közepén hozzávetőleg ilyen diszpozíciókkal rendelkezett a cseh tár- sadalom a Habsburg-Monarchiában: államjogi követeléseit a mindennapi politikai har-

cok átmenetileg zárójelbe tették, alkotmányjogi törekvéseinek majd minden részeseleme megvalósult, de nem állt egybe átfogó osztrák–cseh kiegyezéssé, a nemzetiségi kérdésben pedig a fokozatos belső elhatárolódás intézményi biztosítása a svájci modell organikus kiépülésének esélyét is felvetette. A kortársak szemében mindezek alapján akár indokolatlannak is tűnhetett az a szenvedélyesség, amellyel a „cseh kérdés” mibenlétét, megoldásának módozatait a cseh politikai közvélemény időről-időre felvetette és megvitatta.²⁴

Valószínűleg a gyakran összekuszálódó korabeli cseh pártpolitikai viszonyok és a korzak cseh értelmiségében is kimutatható kettős lojalitás belső ellentmondásai okozták, hogy a „cseh kérdés” lényegének megfogalmazásában sok homályos elem maradt a ciklikusan kiújuló vitákban. Voltak akik éppen ezért lelkiismereti kérdésként, vagy egy fajta „mindennapos népszavazásként” értelmezték, mások elsősorban a Monarchia és a cseh államiság viszonyának tisztázását tartották a legfontosabb problémának. Pedig a századeleji helyzetben egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a cseh kérdést már csak kétféleképpen lehetett megoldani: vagy a Monarchia belső szerkezeti megújulásának függvényeként, vagy pedig az európai erőviszonyok radikális átalakulásának következményeként. Tartalmát a polgári cseh nemzeti társadalom politikai–állami egyenjogúságának biztosítása, illetve az Ausztrián és Csehországon belül egyszerre két viszonylatban (osztrák–német többség–cseh kisebbség; cseh többség–„csehnémet” kisebbség) is létező és elvi megoldásra váró cseh–német viszony államjogi rendezése alkotta.²⁵

Ami a cseh államiság kérdését illeti, az első világháború előtt a cseh pártok és a cseh közvélemény döntő része a Monarchián belüli megoldásokban gondolkodott: vagy a történeti Csehország államjogi különállását látták célravezetőnek a dualista intézményrendszerhez igazított, tehát a három cseh országrészt összefogó erőteljes autonómia formájában; vagy pedig a korabeli nemzetiségi viszonyokat elismerve, a három országrész cseh etnikai területei részére követelték volna a lehető legteljesebb autonómiát. A cseh szociáldemokraták Renner és Bauer szellemében a kulturális autonómia és a nemzeti föderációk kombinációját tartották volna célszerűnek.²⁶ Csupán a Radikális Államjogi Párt helyezkedett kezdetről fogva az önálló cseh állam megteremtésének platformjára, illetve a világháborút közvetlenül megelőző szakaszban *Karel Kramář* az ifjúcseh, *Václav Klofáč* a nemzeti szocialista és *T. G. Masaryk* a „realista” párt részéről dolgozott ki egy olyan alternatívát, amely európai háborús konfliktus esetén a Monarchia keretein kívül kereste volna a cseh kérdés megoldását, azaz vagy orosz protektorátus alatt, vagy önálló nemzeti állam formájában jelölte meg a cseh függetlenség megvalósulásának új kezeiteit.²⁷

A huszadik század első évtizedében azonban még távolról sem az orosz fennhatóság alatt megvalósítandó cseh állam tervei foglalkoztatták a cseh pártok vezetőit, sokkal inkább annak lehetőségét vizsgálták, miként lehetne olyan reális politikai programot megfogalmazni, amely lehetővé tenné, hogy az osztrák kormány felé a siker reményében ők maguk léphessenek fel kezdeményezőn. Mert hiszen a korábbi hasonló kiegyezési kísérletek egyik közös tanulsága éppen az volt, hogy az előzetes cseh egyeztetés hiányában és a Potocki-, Taaffe-, Badeni- és a többi osztrák kormányok pozitív javaslatai, törvénytervezetei hol a cseh, hol pedig a német ellenkezés miatt sorra megbuktak, maguk alá temetve magukat a kormányokat is.

Ausztria–Magyarország „dualista centralizmusra” épülő belső szerkezetében ugyanis sem a Cseh Királyság, sem pedig a „csehszláv” etnikai területek önállósulása és egyen-

jogúsítása, még kevésbé az 1860-as évek során ismét felmerülő cseh–szlovák egység gondolat mögött nem állt olyan politikai erőtenyező, amely azt megvalósíthatta, vagy kikényszeríthette volna. Ráadásul a cseh politikai pártok többsége mindvégig tisztában volt a nyílt konfliktussal járó vesztenivalónak (a birodalmi keretek minden gazdasági, kulturális előnyének) a súlyával is. Nem véletlen, hogy az osztrák–magyar kiegyezés szülte általános cseh elégedetlenség és ellenállás a két látványos, ámde a cseh politikusok által is csupán demonstratív értékű fellépésnek szánt külpolitikai akción – Palackýék 1867. évi oroszországi utazásán és Rieger III. Napóleonnak átnyújtott cseh memorandumán – kívül 1914-ig megmaradt a lojalitás határai között.²⁸

A német liberális párt „alkotmányos centralizmusa”, illetve az osztrák–német egységben gondolkodó „Deutschböhmen”-irányzat közös platformját E. Herbst fejtette ki az 1871-es osztrák–cseh kiegyezési tárgyalások idején, amikor újfent magyar és német közös támadások hiúsították meg a magyar–horvát viszonyhoz hasonló cseh rendezést: „Nem akarjuk, hogy az egyes tartományokban elnyomott többségként éljünk, azt kívánjuk, hogy a németek Ausztriában megmaradhassanak ausztriai németeknek, s ne tekintsenek bennünket holmi csehországi, morvaországi vagy más tartománybéli németeknek.”²⁹ Ez a német magatartás az olykor végletekben gondolkodó cseh nacionalizmussal szemben nem ritkán deffenzív jelleget öltött, de alapjában mégis a ciszlajtániai viszonyok konszolidációjának egyik fő akadályát jelentette.³⁰ Éppen az 1871. évi osztrák–cseh alaptörvény-tervezet jelzi, hogy a cseh történeti államjog korlátozott érvényű elismerése, illetve a cseh etnikai nemzet alkotmányjogi egyenjogúsítása, a csehországi viszonyok konszolidációja sokkal jobb feltételeket biztosíthatott volna a zavartalan osztrák–német nemzeti, egyszersmind a birodalmi fejlődés számára, mint az állandósult nemzetiségi feszültségek légköre.

Az állandósult csehországi labilis helyzet mindazonáltal szervesen beleilleszkedett a képlékeny dualizmuskori közjogi rendszerbe, ráadásul mind cseh, mind pedig német oldalról számos érv szólt a csehországi nemzetiségi és államjogi kérdések végleges rendezése ellen: cseh részről az etnikai viszonyok lassú, de biztos változása éppúgy a cseh befolyás növekedését eredményezte, mint az úgynevezett „aprópénz-politika” eredményeként a közélet minden területén jelentkező cseh előretörés. A cseh nép- és középiskolai hálózat látványos feljutása, az egyetemi és főiskolai képzés eredményei mellett a közigazgatásban, igazságszolgáltatásban és számos más tárca területén a belső tartományi nyelvhasználat egyenjogúsítása lényegében a „nyelvi föderalizmus” kiépülését jelentette.³¹

Német részről viszont a cseh országrészek nemzetiségi felosztása jelenthette volna az engedmények maximumát, hiszen az amúgyis problematikus osztrák–német nemzeti egység biztosításáért cserében ez annak beismerését jelentette volna, hogy az egységes Ausztria eszméje végleg elvesztette létjogosultságát. Ilyen és ehhez hasonló – ráadásul számtalan pártpolitikai érdekeléssel összefonódó – elképzelések jelentették tehát a „kis kompromisszumok” folytathatóságának bázisát.

Ugyanígy a megrázkódtatások nélküli, belső rendezés mellett szólt a „cseh kérdés” külpolitikai kontextusa is. Az 1871. évi cseh kiegyezési terv elejtése, a későbbi realista elképzelések, föderációs tervek figyelmen kívül hagyása megfelelt a 19. század utolsó harmadában kialakult európai erőegyensúlynak: ebből következően mind a két nagyhatalmi szövetségrendszer még a huszadik század elején is tudatosan támogatta a dualizmus fenntartását; hiszen Londontól Pétervárig abban látták a Monarchia és az egész

közép-, délkelet-európai régió stabilitásának fő garanciáját, hogy a kis nemzetek beletörődnek a nagyhatalmak által szentesített status quo-ba.

Cseh szempontból tehát az 1910-es évekig az adott állami és európai kereteket figyelmen kívül hagyó, radikális államjogi megoldásnak jószerivel minden külső és belső feltétele hiányzott. Ennek megfelelően a cseh külpolitikai tájékozódás első bátortalan kísérletei Párizsban és Londonban, de még Pétervárot is legfeljebb udvarias elutasításra találhattak.³² Csak az európai fejlődés élére került Németország fokozott külpolitikai aktivitása irányította az említett országok figyelmét a német törekvésekben mindig is fontos szerepet játszó régió, azaz a Monarchia – külső szemlélő számára mindig is kissé kaotikus képet mutató – belviszonyaira. Ezzel együtt a világháború kitörése pillanatában jószerivel személyes kapcsolatok (pl. T. G. Masaryk–R. W. Seton-Watson ismeretsége, vagy Kramář és Klofáč orosz, szerb összeköttetései) jelentették az éppen csak körvonalazódó alternatív cseh politikai elképzelések közreadásának csatornáit.³³

Kétségbenvonhatatlan tény, hogy a dinamikusan fejlődő ötmillió cseh nemzeti társadalom számára a cseh himnuszban is megénekelte belső hontalanság a századforduló táján már nyomasztó teherként jelentett. A „cseh dilemma” a Monarchián belül a csehországi cseh–német kérdésben kialakult patthelyzet miatt az adott keretek közt megoldhatatlanná vált: sem a tartományi integráció, sem a nemzeti elhatárolódás útja nem tudta összeegyeztetni a cseh és német nemzeti, illetve Ausztria–Magyarország birodalmi érdekeit. Ennek megfelelően az etnikai alapozású cseh nemzetkonceptió ismét erőteljesen feltöltődött a történeti államjog elemeivel, hiszen a cseh etnikai területre korlátozott „cseh ország” a Monarchia összeomlása esetén is képtelenségnek számított volna.

A cseh kérdés összekuszálódása, megoldhatatlansága persze nem volt eleve elrendelt szükségszerűség. A cseh–német gazdasági konkurencia, politikai küzdelem kedvező körülmények közt, vagy pusztán hosszabb kifutás esetén is talán valóban a svájci minta irányába terelődött volna. A nacionalizmusok természetrajzából adódóan azonban sosem a bölcs önmérséklet, sokkal inkább az önzés vezérli a szembenálló feleket, kivált, ha egyikük vert helyzetbe kerül, átmenetileg harc képtelenné válik. 1918-ban is ez történt: a későn jött felismerések nyárutóját illúziókat, utópiákat érlelő ősz követte: a „realista” politikai hagyományokat sutba vágó mindenakarás szabta meg a cseh politikusok lépéseit, feledve a cseh–német viszályok tanulságát, a kis nemzetek összefogásának szépreményű koncepcióit egyaránt.

JEGYZETEK

1. Az említett kérdést korszakonként vizsgálja és megválaszolatlanul hagyja a legújabb csehszlovák történeti összefoglalás 1848-ig terjedő első kötete: *Purs, J.–Kropilák, M.: Pfehled dějin Československa, I/1–2. köt. Praha, 1980–1982.* – Elsősorban a negatívumokat hangsúlyozza: *Galandauer, J.–Honzik, M.: Osud trunu habsburského, Praha, 1983.* Ezzel szemben a cseh nemzeti mozgalom 19. századi alakulása szempontjából az európai kis nemzetek helyzetével való összehasonlítás alapján a Monarchia helyviszonyainak pozitív elemeire helyezi a hangsúlyt: *Hroch, Miroslav: Evropská národní hnutí v 19. století, Praha, 1986.*; Hasonló szelemenben készültek a Csehország a Habsburg-monarchiában 1618–1918, Budapest, 1989. című kötet cseh szerzők által írott tanulmányai. – A nemzetközi irodalom két legismertebb standard munkája a cseh fejlődés visszasságait, esetlegességeit sem elhallgatva, szintén a nagyhatalmi keretek és a kisnemzeti fejlődés fokozatosan egymásra találó tényezőit, mozzanatait tartja meghatározónak: *Ewans, R. J.: The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700. Oxford, 1979.* A könyv cseh fejezetének címe: *Bohemia: limited acceptance (195–234. l.)* – *Kann, R. A.–David, Z. A.: The Peoples of the Eastern Habsburg Lands, 1526–1918, Seattle–London, 1984.*

2. A csehországi német kérdés újabb feldolgozásait: *Křen, J.–Kural, V.–Brandes, D.*: Integration oder Ausgrenzung. Deutsche Tschechen 1890–1945. Bremen 1986. *Mandlerová, J.*: Reprezentanti německé buržoázní vědy kultury a politiky v Čechách k otázce řešení národnostního konfliktu v českých zemích v druhé polovině 19. a na počátku 20. století. In: Sborník k dějinám 19. a 20. století, 10. köt. Praha, 1986. 107–167.
3. *Wandruszka, A.–Urbanitsch, P.* (szerk.): Die Habsburgermonarchie 1848–1918. III/1. köt. Die Völker des Reiches. Wien, 1980. A könyv 1. sz. táblázatának adatait használtam.
4. Palacký munkájának újabb német nyelvű kiadása: *Franz Palacký*: Die österreichische Staatsidee, Wien, 1972.
5. Rieger véleményét idézi beszédének korabeli kiadásából (Kalousek, J. Řeči F. L. Riegra, IV. köt. 19–20. l.). *Nálepková, O.*: K charakteristice české liberální buržoazie v 60. letech 19. stol. In: Sborník k dějinám . . . 9. köt. Praha, 1984. 223.
6. *Beust, F. F.*: Aus Drei Viertel Jahrhundert, III. köt. Stuttgart, 1887. 323. l. – A cseh kiegyezés jelentőségének Ferenc József is tudatában volt, amit például az 1869. február 5-i minisztertanácsban a kiegyezés támogató kijelentésében a cseh országrészek fontosságára tett utalással támasztott alá.
7. A kiegyezést cseh értékelésére nézve vö.: *Galandauer, J.–Honzík, J.*: Osud trunu Habsburského, 170–171. – *Urban, O.*: Česká společnost 1848–1918, Praha, 1982. 216. Urban a kiegyezés korábban általános, újabban visszazoruló szuperkritikus cseh értékelésével szakítva „reális, bár hihetetlenül bonyolult és munkaigényes, egyszersmind végig provizórikus jellegű megoldást” lát a dualista rendszerben. (Uo. 226.)
8. *Grycová, V.–Křížek, J.*: K problematice vývoje státní správy a státní politiky v českých zemích za kapitalismu a imperialismu, Sborník k dějinám . . . 10. köt. 7–55.
9. *Gavreckí, D.* (szerk.): Prumyslové oblasti českých zemí za kapitalismu (1780–1945), I. köt. 1780–1918, Opava, 1987. 74–75. – *Machačová, J.–Matejíček, J.*: Vývoj sociálních struktur v Českých zemích po prumyslové revoluci (1880–1910), In: Hejl, F. (szerk.): Struktura společnosti na území Československa a Polska v 19. století do roku 1918. Praha, 1988. 110–132.
10. *Kořalka, J.–Crampton, R. J.*: Die Tschechen, In: Wandruszka, A.–Urbanitsch, P. (szerk.): Die Habsburgermonarchie, III/1. köt. 506–507.
11. *Urban, O.*: Kapitalismus a česká společnost, Praha, 1978. 161. Vö. *Říha, O.* (szerk.): Přehled československých dějin, II/1. köt. 1848–1900, Praha, 1960. 506–509.
12. *Gavreckí, D.*: Prumyslové oblasti, 74.
13. Uo. 94.
14. Uo. 64. – A fontosabb iparágak közül a kilencvenes években a kőszénbányászatban 88,9%, az öntvénygyártásban 90,4%, a cukorrépafeldolgozásban 96,65%, a sörgyártásban 58,5% volt a cseh országrészek részaránya Ausztrián belül: *Říha, O.*, Přehled, 502–505.
15. *Gavreckí, D.*: Prumyslové oblasti, 125–132.
16. Az alsó-ausztriai és bécsi cseh bevándorlásra nézve l. *Gettler, M.*: Die Wiener Tschechen um 1900. Strukturanalyse einer nationalen Minderheit in der Großstadt, München–Wien, 1972.
17. Prága nemzetiségi összetételében 1880–1910 között is folytatódott az elcseszedés: a cseh nemzetiség aránya már 1900-ban meghaladta a kilencven százalékot (91,35%) és a korábban német jellegű városrészekben is tíz százalék alá csökkent a német nyelvűek aránya. Ottuv *Slovník Naučný*. 20. köt. Praha, 1903. 488. Újabb cseh munkák a kor város történetéről: *Stará dělnická Praha, Život a kultura pražských dělníků 1849–1939*, Praha 1981. – *Město v české kultuře 19. století*, Praha, 1983. A tízezernél több lakost számláló 57 csehországi város közül 1910-ben 30 cseh, 22 pedig német többségű volt, két városban (České Budějovice és Duchcov) a két nemzetiség közvetlenül azonos arányban élt. – *Horská, P.*: Urbanizace v českých zemích v letech 1879–1914, *Československý časopis historický*, 1979. 5. sz. 716.
18. *Urban, O.*: Kapitalismus a česká společnost, 172.
19. *Gavreckí, D.*: Prumyslové oblasti, 74–79.
20. Az 1890. január 19-én aláírt, úgynevezett *punktuációs egyezmény* a cseh-német oldalról szorgalmazott cseh-német különválasztás alapján a cseh országrészek német többségű területein az oktatásügyben, az agrárpolitikában és a tartományi igazságszolgáltatásban kizárólagos német kezelést rendelt el, míg az országrészek cseh többségű központi területein érvényben maradt a korábbi nyelvi-nemzetiségi szabályozás. Az egyezményben, amely pedig lényegében megfelelt a Palacký-féle 1848/1849. évi etnikai alapokon kifejett föderatív elképzelésnek, „a cseh közvélemény a cseh tartományok integrálásának megsértését” látta és azt több cseh történész mindmáig szintén így értékeli. Pl. *Kolář, F.*: Česká buržoazie o řešení „české otázky” (1848–1914), In: Sborník k dějinám . . . , 10. köt. 85.
21. *Urban, O.*: Kapitalismus a česká společnost, 342–352.
22. Uo. 277–302. – Csehország a Habsburg-monarchiában, 148–155.

23. A szociáldemokraták és Masaryk kapcsolatáról vö. pl. *Sporluk, R.*: The Political Thought of Thomas G. Masaryk, (= East European Monographs, 85. köt.), New York 1981. 177–118. – *Galandaauer, J.*: Bohumil Šmeral 1880–1914, Praha, 1981. 22–23.
24. *Kolář, F.*: Česká buržoázie . . . , 96–98.
25. J. Křížek szerint a cseh kérdés a szóbanforgó időszakban elsősorban „a polgári cseh nemzet kialakulását eredményező folyamatnak és az idegen elnyomás ellen folytatott cseh nemzeti felszabadító küzdelemnek a nemzetközi vonatkozásait” jelentette. *Křížek, J.*: Česká buržoázní politika a „česká otázka” v letech 1900–1914. *Československý časopis historický*, 1958. 4. sz. 621.
26. Az ausztriai nemzetiségi kérdés Bohumil Šmeral-féle cseh ausztromarxista helyzetértékelését a Csehszláv Szociáldemokrata Párt 1909. évi kongresszusán a cseh szociáldemokrata küldöttek többsége helyezte. – *Galandaauer, J.*: Bohumil Šmeral . . . , 111–115.
27. *Kořalka, J.*: A világpolitika színpadán. Az „állam nélküli cseh nemzet” a nemzetközi kapcsolatokban 1900–1918. In: Csehország a Habsburg-monarchiában, 195–204.
28. *Urban, O.*: Česká společnost, 148–157.
29. *Herbst, E.*: Über die böhmischen Ausgleichs-Verhandlungen im Jahre 1870. Wien, 1879. 23. Az idézetet közli *Urban, O.*: Kapitalismus a česká společnost, 345.
30. Kissé egyoldalúan a cseh nacionalizmus kritikai elemzésére összpontosít, de szempontokban gazdag munka a csehországi nemzetiségi kérdéstről: *Bradley, J. F. N.*: Czech Nationalism in the Nineteenth Century (= East European Monographs, 157. köt.) New York, 1984.
31. Az államszövetség létrehozását kútúzó cseh politikai programok ellenében megvalósuló nyelv jogi rendezés megjelölésére, ironikus éllel már a kortársak is használták a „nyelvi föderalizmus” kifejezést. Erre nézve l. *Urban, O.*: Česká společnost, 278–291.
32. *Kořalka, J.*: A világpolitika színpadán, 171–175.
33. *Masaryk, T. G.*: A világforradalom. Emlékek, gondolatok 1914–1918. Praha, 1928. 14–17. 58–60.